

СУЧАСНІ РОСІЙСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Історична наука Російської Федерації, особливо та її частина, яка вивчає історію та міжнародні відносини другої половини ХХ століття, працює зараз у справжньому режимі найбільшого сприяння з боку держави. Наукові історичні дослідження фінансово і матеріально забезпечені коштами із спеціальних державно-бюджетних грантів. Для російських вчених-істориків нема великих проблем з участю в найбільш вагомих міжнародних конференціях за кордоном. Перед ними відкриті фонди всіх архівів РФ. Державою в основному фінансуються новітні публікації опрацьованих і систематизованих вченими збірників архівних документів. Результати індивідуальних і колективних досліджень істориків РФ регулярно публікуються не тільки на сторінках збережених колишніх союзних провідних фахових історичних видань – “Вопросы истории”, “Новая и новейшая история”, “Славяноведение” та низки нових часописів, але найчастіше і у вигляді солідних ґрунтовних монографічних робіт. Такий державний підхід забезпечив російській історичній науці на початку третього тисячоліття відродження свого провідного становища на пострадянському просторі та завоювання міцних позицій в європейській і світовій історіографії.

Особливу увагу історики РФ на сучасному етапі концентрують на детальному дослідженні процесу геополітичних змін на європейському континенті після завершення Другої світової війни. Основним регіоном предметного конкретно-історичного і порівняльного аналізу російських вчених є повосина Східна Європа. Новітню історію окремих східноєвропейських країн та регіону в цілому російська історична наука вивчає методично, скрупульозно і послідовно, намагаючись дати чим повнішу цілісну оцінку суспільно-політичної, економічної, соціальної та культурної еволюції в цій

частині Європи за період з другої половини 1940-х до кінця 1990-х років.

У перші роки третього тисячоліття на базі накопичених у 1990-ті роки знань, вводу в науковий обіг нових архівних джерел та наростання масиву конкретно-історичних публікацій російська історична наука перейшла до якісно вищого рівня дослідження історії Центрально-Східної Європи періоду другої половини ХХ століття. Провідним напрямом стають узагальнюючі синтезовані дослідження, де робиться спроба по-новому осмислити новітню історію регіону в загальноєвропейському, світовому, цивілізаційному контексті та об'єктивно визначити роль Росії в минулому і сучасному розвитку Центрально-Східної Європи.

Впродовж 2000-2002 рр. у РФ з цієї тематики були опубліковані нові об'ємні змістовні колективні дослідження. З-поміж них на особливу увагу заслуговує трьохтомник “Центрально-Східна Європа в другій половині ХХ віку”.¹ Цей дослідницький проєкт реалізували в основному вчені двох провідних московських академічних закладів – Інституту міжнародних політичних і економічних досліджень РАН та Інституту слов'янознавства і балканістики РАН. Хоча у цілому робота виїшла під егідою ІМПЕД РАН, як результат дослідницької діяльності 40-річного існування цієї академічної установи (Інститут економіки світової соціалістичної системи – до 1990 р.).

Авторський колектив у вступі до видання наступним чином визначив основне завдання роботи: “з позицій сьогодення охарактеризувати процес становлення, розвитку “на власній основі” і загибелі “реального соціалізму” на європейському континенті”.²

Новітня історія Центрально-Східної Європи розглядається у цьому комплексному дослідженні в розрізі трьох якісно відмінних періодів. Перший – становлення “реального соціалізму” (1945-1965 рр.). Другий – стабілізація і криза соціалістичної системи (1966-1989 рр.). І третій – процес постсоціалістичної трансформації в Центрально-Східній Європі (1990-ті роки). Така періодизація історії регіону другої половини ХХ століття має певну логіку. Вона справедлива насамперед для

системних соціально-економічних процесів. Але, за нашим глибоким переконанням, це не повністю відображає характер суспільно-політичних змін у державах регіону на конкретних історичних етапах.

Тому не можемо повністю погодитися із запропонованою російськими істориками в згаданому 3-томному виданні періодизацією історії "реального соціалізму" в Центрально-Східній Європі лише як двох етапів – становлення і стабілізації та кризи. Якщо говорити про суспільно-політичні кризи в країнах регіону, то вони були притаманні як 1950-им рокам – 1953 р. у Східній Німеччині, 1956 р. – в Угорщині та Польщі, так і наступним десятиліттям: 1960-ті роки – "Празька весна" та інтервенція військ Варшавського договору 1968-1969 рр. у Чехословаччині; польські події 1970 р. і 1980 р. тощо. Тобто, "реальний соціалізм" знаходився в стані перманентної суспільно-політичної кризи. А революційні події межі 1980-1990 рр. у країнах Центрально-Східної Європи стали рубіжними в історії псевдосоціалістичного розвитку регіону. Їх основною суттю була, зокрема, ліквідація тоталітарної системи. Тому роздуми російських вчених щодо періодизації історії регіону другої половини ХХ ст. за нібито якісними змінами комуністичних режимів – коливань від тотальної диктатури до авторитаризму або демократизації вельми сумнівні. З погляду політичної теорії "реальний соціалізм" залишався тоталітаризмом за будь-яких спроб його модернізації, які, до того ж, були приречені на неуспіх. Часткові зміни не міняли суті цієї деформованої, але цілісної системи. Ризикнемо навіть стверджувати, що "реальний соціалізм" в іншій як тоталітарна формі і не міг існувати. Контраргументи, про те, що в Угорщині 1970-1980-х років, а тим більше в Югославії існували елементи політичного плюралізму і демократії, особливо в економічній сфері, не мають рацію. Часткові поступки тоталітарних режимів в галузі громадянських свобод були швидше камуфляжем і мали метою збереження в недоторканості основних принципів системи. Кадарівська "м'яка диктатура" в Угорщині розвалилася в 1989 р. під тиском реформаторів і опозиції, що привело до кардинальних системних суспільних змін. А що трапилося з

Югославією після розпаду побудованої Й.Тіто тоталітарної системи?

У цьому контексті, сучасне конструювання особливих періодів в історії Центрально-Східної Європи, здійснюване, зокрема, і російськими вченими в нових узагальнюючих виданнях, є дещо контрпродуктивним. Створюється досить штучна схема розвитку регіону в другій половині ХХ ст., суттєво відірвана від загальноєвропейського або й світового історичного процесу. По суті реанімується у новій редакції специфічна історія "радянського заповідника" в центрі Європи. Але це – всього-навсього історія становлення і занепаду радянської імперії, яка на певний час виокремила народи Центрально-Східної Європи із загальноєвропейського процесу, звівши "берлінську стіну" чи "залізну завісу" між ними і більшою частиною Європи.

Який же вихід щодо періодизації історії Центрально-Східної Європи другої половини ХХ століття? У західній історіографії майже аксіоматично приймається оцінка даного відрізка історії як періоду "холодної війни".² Правда, продовжуються точити дискусії щодо конкретного року його початку і дати завершення. Але в цьому випадку періодизація історичного процесу прив'язується виключно до еволюції міжнародних відносин та двополюсного поділу світу.

Дещо інакшу періодизацію пропонують історики з країн Центрально-Східної Європи. Чеські вчені, наприклад, у новому 2-томнику з історії європейської цивілізації ділять другу половину ХХ ст. на два періоди: перший – від Потсдаму до Гельсінкі, що охоплює період 1945-1975 рр.; другий, який називають – "Кінець тоталітаризму в Європі", період 1975-1994 рр.⁴ Завершення "холодної війни" вони пов'язують з розпадом Організації Варшавського Договору (1991 р.), а розвал радянського блоку – із падінням тоталітарних режимів у Центральній і Південно-Східній Європі (межа 1980-1990-х років). Хоча всі ці події автори розглядають у контексті історії цілісної європейської цивілізації.

Така періодизація історії країн Центрально-Східної Європи більш наближена до істини, так як враховує і міжнародні, і внутрішні процеси та якісні зміни в державах

регіону. Близька до неї і позиція українських вчених, викладена в першій інтегрованій роботі – монографії-посібнику з історії Центрально-Східної Європи від найдавніших часів до сучасності. Регіональну історію другої половини ХХ ст. тут поділено, по-перше, на період 1940-1980-х років – історична смуга між тоталітаризмом і демократією та, по-друге, на період сучасної історії – злам ХХ-ХХІ століть.⁵

Як бачимо, однак, уніфікованого погляду на якісно відмінні, але логічно взаємозв'язані періоди в історії Центрально-Східної Європи в історіографії поки що нема. Загальновизнаних чітких хронологічних меж таких періодів також ще не існує.

У цілому варто рахуватися з тим, що будь-яка періодизація є швидше абстрактною науковою схемою або інтелектуальною конструкцією і відображає той чи інший методологічний, цільовий, ідейний та інший підхід дослідників до вивчення певного часового відрізка в історії Центрально-Східної Європи. Тоді більш зрозумілими стають відмінності в підходах, наприклад, російських та західних вчених або російських істориків та дослідників з країн Центрально-Східної Європи.

Аналіз останніх публікацій істориків РФ засвідчує, що й надалі більшість з них притримується стадіального або й традиційного формаційного підходу до вивчення історії Центрально-Східної Європи. Тому навіть у згаданому вище трьохтомнику з історії Центрально-Східної Європи другої половини ХХ століття по суті еволюція регіону розглядається лише через ланцюг формаційних змін: капіталізм – “реальний соціалізм” – капіталізм. І, в силу того, що колектив ІМЕПД РАН традиційно орієнтований на економічні дослідження, найсолідніше в даному виданні розкрито соціально-економічні зміни в державах Центрально-Східної Європи в 1940-1990-ті роки. Але це приводить до домінування в процесі вивчення проблем системних суспільних перетворень принципу економічного детермінізму дещо модернізованого “неомарксистського” характеру.

Та економічна система є лише одною із підсистем суспільства, як цілісної системи більш високого рівня. Не варто

тому вважати, що самі по собі базові економічні перетворення здатні самостійно якісно змінити всю суспільну систему. Якщо б існувала така пряма лінійна залежність, то, із введенням товарно-ринкових відносин в економіці, країни Центрально-Східної Європи вмиг приєдналися б до групи цивілізованих високорозвинених європейських держав. Але цього не трапилося. І для входження в об'єднану Європу навіть найбільш прореформні країни регіону потребували майже півтора десятиліття системних перетворень у всіх областях суспільного життя. Лише в 2004 р. деякі з них набули статусу повноправного членства в Європейському Союзі.

Тобто, і якісна зміна економічних характеристик та відносин не може бути виключним чинником для визначення періодизації історії народів і країн Центрально-Східної Європи в другій половині ХХ ст.

Недостатньою є і традиційна схема побудови періодизації на хронологічно-подійному принципі, хоча в історичному плані вона виглядає найбільш продуктивною. Наприклад, встановлення комуністичних режимів радянського типу в другій половині 1940-х років у країнах Центрально-Східної Європи відбувалося по-різному і не відразу, а впродовж декількох років. Але остаточне завершення “комунізації” влади в державах регіону справедливо пов'язується із ліквідацією в лютому 1948 р. дійсно багатопартійного коаліційного уряду Національного фронту в Чехословаччині. Чехословацька новосинна демократія була останньою в регіоні, яка впала внаслідок внутрішнього комуністичного путчу і зовнішнього тиску Москви.

Або інший приклад, пов'язаний уже з падінням тоталітаризму та розпадом СРСР і радянського блоку на межі 1980-1990-х років. Антитоталітарні революції в державах Центрально-Східної Європи прокотилися в основному в другій половині 1989 р. Та демонтаж тоталітарної системи і впровадження основних засад демократії знаменували лише перші вільні парламентські вибори 1990 року. При цьому, до 1991 р. потенційно існував зовнішній чинник можливої реставрації колишнього режиму в особі ортодоксальної частини комуністичного керівництва Радянського Союзу та

контрольованих нею могутніх радянських військових контингентів у країнах регіону. Не слід забувати, що до початку 1991 р. залишався чинним і Варшавський договір із жорсткими механізмами військово-політичного нагляду Москви над країнами-учасницями. Тобто, крах тоталітаризму і становлення нових демократій у країнах Центрально-Східної Європи відбулися далеко не одноденно-миттєво, а впродовж певного часового відрізка. Тому навіть антитоталітарні революції та перші демократичні перетворення в регіоні справедливо хронологічно визначають як рубіж 1980-1990-х років.

З вказаного вище можна зробити декілька принципово важливих висновків. По-перше, в основному не викликає сумніву в сучасній історіографії положення про існування двох перехідних періодів (етапів) в історії країн Центрально-Східної Європи другої половини ХХ століття. Хронологічно вони охоплюють: перший – друга половина 1940-х років; другий – 1990-ті роки. По-друге, в основі виділення цих перехідних періодів лежить принцип дискурсу демократії і тоталітаризму. У першому випадку – в другій половині 1940-х років суспільство рухалося від демократії до тоталітаризму, а в другому – в 1990-ті роки – навпаки, від тоталітаризму до демократії.

Отже, при визначення якісно відмінних періодів в історії країн Центрально-Східної Європи другої половини ХХ ст. доцільно керуватися поняттям демократії та рівнем демократизації суспільного життя. Демократія – зовсім не абстрактна категорія. Вона не вичерпується декларативними аспектами громадянських прав і свобод. Система демократії включає до себе не лише суспільно-політичні характеристики, але і комплекс економічних свобод та вільної конкуренції в господарській сфері, політико-ідейний та культурний плюралізм, свободу поглядів та їх вираження і багато чого іншого. Тобто, демократія – комплексна і багатостороння категорія, з допомогою якої цілком можливо характеризувати ступінь розвитку суспільства у цілому. Її застосування дозволяє більш чітко визначити і періодизацію новітньої цивілізаційної, континентальної та регіональної історії.

Тому слід вважати, що в другій половині ХХ сторіччя Центрально-Східна Європа пройшла два перехідні періоди

(етани): перший – друга половина 1940-х років, другий – 1990-ті роки. Суть історичних змін на першому перехідному етапі (періоді) дійсно полягала в переході від буржуазно-ліберальної системи саропейського типу до соціалістичної, але сталінсько-радянського взірця. У контексті положень нової суспільної дисципліни – теорії перехідних етапів, так званої транзитології, ми йменуємо його “антидемократичним транзитом”. Суть другого перехідного періоду, який традиційно називають “демократичним транзитом”, – повернення країн Центрально-Східної Європи до цивілізованих стандартів європейської демократії, громадянського суспільства та ринкової економіки.

Між цими двома перехідними періодами знаходиться смуга тушкового, як показала історія, соціального експерименту 1950-1980-х років над країнами і народами Центрально-Східної Європи, який лише умовно можна назвати соціалізмом. Звернемо увагу на один термінологічний аспект, який дещо сором'язливо обходиться в сучасній українській та російській історіографії. На Заході уже давно період тоталітаризму в колишньому СРСР і державах Центрально-Східної Європи однозначно йменується “комунізмом”. Під цим розуміється тотальне панування однієї “державної партії” з комуністичною ідеологією, як би вона не називалася і в яку видимість формальної багатопартійності не маскувалася. І, якщо в Україні та РФ загальноновживаним для сучасного перехідного етапу є поняття “постсоціалістичний”, то в західній політичній і історичній науці, як і в суспільній практиці, аксіоматичним є поняття “посткомуністичний”. І у теперішній Центрально-Східній Європі нещодавнє минуле ніхто із серйозних вчених і політиків не іменує “соціалізмом”. У Польщі, наприклад, цей період і режим та суспільні сили, пов'язані з ним, найчастіше називають “комуною” (з дещо лайливим підтекстом). Наскільки нам відомо, з-поміж новітніх робіт українських вчених щодо Центрально-Східної Європи, лише львівські дослідники в “Історії Польщі” внесли “комуністичне” в заголовок розділу про розвиток країни в період тоталітаризму – “В умовах комуністичного експерименту (1945-1989 рр.)”.⁶ Російські вчені, характеризуючи період другої половини 1940-1980-х років у історії Центрально-Східної Європи, також лише умовно – в

лапках іменують його "реальним соціалізмом". Але і в них у основному не може викликати сумніву те, що пануючим у той час був комуністичний тоталітарний режим або комуністична диктатура. Здається, єдиним стримуючим фактором застосування понять "комуністичне" і "посткомуністичне" суспільство на пострадянському просторі є рудименти ортодоксально марксистського соціального міфу про "комуністичний лад". Нереалізована мрія-ілюзія "комунізму" ще суттєво самообмежувально впливає, мабуть, на суспільну свідомість.

Таким чином, для визначення періодів та їх хронологічних меж в історії Центрально-Східної Європи другої половини ХХ ст. недостатньо користуватися лише інструментарієм історичної науки. Конкретно-історичний аналіз має бути доповнений компаративними, міждисциплінарними дослідженнями із застосуванням новітніх методів і методології. Щоб регіональна історія не була ізольованою від загальноєвропейського і загальносвітового процесу, варто вдатися до поєднання дослідницьких підходів у формі, наприклад історико-політологічних, історико-геополітичних чи історико-глобалістських студій. Загалом, слід робити акцент на цивілізаційні, а не на штучно-формаційні зміни або вивчення новітньої історії регіону в ракурсі виникнення і занепаду тих чи інших імперій.

І знову в цьому контексті в якості важливого критерію цивілізаційності виникає проблема демократії, чинників, шляхів і методів переходу суспільства до неї. У 2002 р. чи не вперше за останнє десятиліття в колективній монографії "Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти", українські політологи спробували узагальнити новітні теорії демократизації в контексті розвитку теперішньої української державності і суспільства, порівняно з іншими європейськими країнами і світом.⁷ Але, чомусь, проблеми демократичного транзиту, сформульовані західними вченими і уже сприйняті науковцями України, Росії та інших пострадянських держав, вони звели лише до "політичного транзиту".⁸ При цьому, демократичний перехід, трансформацію і модернізацію суспільства автори нерідко намагаються

втиснути в притаманну частині українських вчених і політиків національно-специфічну модель.

Попри вказані недоліки, публікація містить ґрунтовний концентрований виклад західних концепцій транзиту і модернізації. З-поміж них на особливу увагу заслуговують модерні ідеї американського вченого Самуеля Хантінгтона. Останній є автором не тільки загальновідомої теорії "конфлікту цивілізацій", але і концепції "трьох хвиль демократизації". С. Хантінгтон вважає, що в ХХ столітті у загальносвітовому вимірі відбулися три глобальні "хвилі демократизації": перша – після завершення Першої світової війни, друга – після Другої світової війни і третя – розпочалася в середині 1970-х років і триває до теперішнього часу.⁹ Під впливом цих хвиль у багатьох державах відбувалися внутрішні демократичні зміни. Але на завершенні першої і другої хвиль відбувалося своєрідне відкочування демократії та розширення смуги авторитарних режимів.

Аналізуючи у цьому ракурсі історію Центрально-Східної Європи другої половини ХХ ст., приходимо до висновку, що третя хвиля демократизації майже цілком співпадає із теорією С. Хантінгтона. Тому, видається і обґрунтованою така періодизація регіональної історії, яку пропонують уже згадані чеські вчені, де межею початку нового періоду є 1975 р.¹⁰

Але, наприклад, друга хвиля глобальної демократизації лише частково зачепила країни регіону після завершення Другої світової війни. До того ж, вона відкотилася занадто швидко і авторитарні режими в державах Центрально-Східної Європи встановилися до кінця 1940-х років. Тобто, післявоєнні демократії в регіоні протрималися не більше п'яти років.

Така регіональна специфіка повоєнного розвитку країн Центрально-Східної Європи і відмінність від положень теоретичної схеми, запропонованої С. Хантінгтоном, та загалом транзитології (теорії переходу) нерідко використовується сучасними російськими вченими для конструювання власних моделей і довільного визначення періодів історичного розвитку регіону після завершення Другої світової війни. Але застарілі промарксистські методи, які подеколи застосовують історики РФ, не дають можливості визначити логічно обґрунтовану

періодизацію цієї смуги регіональної історії. Навіть більше – інколи в сучасних російських історичних роботах в новітню фразеологічну обгортку вкладається досить застарілий зміст.

Такий недолік, зокрема, мають навіть дві солідні московські публікації, які побачили світ у 2002 р.: “Москва і Східна Європа. Становлення політичних режимів радянського типу (1949-1953): Нариси історії” і “Тоталітаризм: Історичний досвід Східної Європи. “Демократичне інтермецо” з комуністичним фіналом. 1944-1948.”¹¹ Перша із вказаних робіт є серйозним систематизованим дослідженням, де виділяються розділи щодо соціально-політичних носіїв тоталітарної влади в повоєнній Східній Європі (партії, кадри, номенклатура) та механізмів утвердження режимів радянського типу в країнах регіону. Друга робота – швидше збірник різнопланових статей з питань формування “радянського блоку” і суспільно-політичних процесів у повоєнних державах Східної Європи.

Обидві вказані публікації підготовлені вченими ІСБ РАН і свідчать про певний прогрес в розробці історії Центрально-Східної Європи колективом цього московського академічного інституту. Порівняно з роботами ІСБ РАН 1990-х років, в сучасних дослідженнях російських вчених є ряд принципово нових моментів. Але через брак обсягу зупинимося лише на тих, які торкаються теми нашої статті.

Московська історична школа накінець, хоча із застереженнями, відмовилася від концепції повоєнної “народної демократії” в країнах Центрально-Східної Європи. Російські історики, правда, продовжують говорити про “народно-демократичний” період в історії регіону, але лише як формально-умовний. Десять років тому російські вчені намагалися ще обстояти правомірність такого історичного періоду.¹² А зараз пишуть наступне: “Народна демократія. Що це таке? Досить незграбний термін, який буквально перекладається як народна влада народу... Термін народився в керівних надрах передвоєнного Комінтерну...”¹³ Великого відкриття в цьому нема, так як ще в 2000 р. нами уже вказувалося майже ідентично до цитованого пасажу саме в цьому контексті на штучність псевдопоняття “народна демократія”.¹⁴ Але відмова московських вчених від даного

поняття має не лише категоріальне, а і концептуальне значення. Це означає, що російська історична наука поступово можливо не буде надалі оперувати досить розмитою назвою “народно-демократичний період” в розвитку країн Центрально-Східної Європи. Його використання прикривало небажання російської історичної школи визнати реальність переходу від демократії до становлення тоталітарних режимів у країнах регіону в перші роки після завершення Другої світової війни.

Черговим кроком вперед для російських вчених, як свідчить аналіз вказаних вище двох публікацій, стало повне визнання тоталітарного характеру політичних режимів, причому радянського типу, насаджених не без допомоги СРСР в повоєнній Центрально-Східній Європі.

Та, на жаль, незмінною в основному залишилася загальна тональність останніх публікацій російських вчених, певним чином спрямована хоча б на часткову реабілітацію повоєнної радянської політики в регіоні. Нами неодноразово вказувалося на прагнення частини представників сучасної російської історичної науки дещо підретушувати дії сталінського режиму, спрямовані на “комунізацію” і “совєтизацію” повоєнної Центрально-Східної Європи.¹⁵ З цього погляду вважаємо, що і масована публікація московськими вченими нових документів з архіву РФ є вибірковою, а це вже закладає певний алгоритм тенденційності в історичних роботах, написаних на цих джерелах.¹⁶

На такі авторські твердження, лише побіжно викладені нами в “Українському історичному збірнику” в 1999 р.¹⁷, московські вчені зреагували надзвичайно агресивно. В книзі “Москва і Східна Європа...” російські дослідниці скаржаться, що в сучасній зарубіжній історіографії: “З’явилися звинувачення у спробах реабілітації радянського керівництва і персонально Сталіна на адресу тих російських вчених, які вводять до наукового обігу раніше тасміні радянські документи и намагаються на їх основі реконструювати політику Москви в регіоні в 1944-1953 р.”¹⁸ Згідно з посиланням, цей закид стосується і вищевказаної нашої київської публікації 1999 р.

Далі – більше. Як пишуть російські історики: “Представляется, что за такими звинуваченнями проглядається

в першу чергу відверте бажання частини істориків відповідати новій політичній кон'юктурі".¹⁹ Ось це вже зовсім не зрозуміле. Невже сучасні історики повинні давати оцінки повоевній політики СРСР у Центрально-Східній Європі за канонами "старої кон'юкттури", тобто, з політичних позицій минулого комуністичного режиму і радянської імперії? Абсурд. Не кон'юктра міняється, а змінилася епоха. І з відступом часу чіткіше видно наслідки "діянь" сталінського Радянського Союзу в Центрально-Східній Європі. Варто лише вітати публікацію російськими істориками нових документів з архівів РФ. Навіть ці тенденційні в дусі тоталітаризму компартійні та державні бюрократичні документи засвідчують відвертий шнізм сталінського режиму в стосунках із східноєвропейськими країнами перших повоевних років. І лише позбавлені критичного підходу до архівних джерел дослідники можуть стверджувати про рівноправні відносини країн зони радянського впливу із Москвою в 1940-1950-ті роки. Або про те, яким "прагматиком", "реалістом" і "слов'янофілом" тощо був у цей період Й.Сталін. Він нібито на перших порах навіть не заперечував проти будівництва соціалізму у країнах Центрально-Східної Європи національно-специфічним, мирним шляхом – за "формулою Бенеша", як люблять писати московські вчені. Хіба, знаючи не бажання, а конкретні дії східного диктатора в це дійсно можна вірити?

У цілому, знову можемо зробити обгрунтований висновок, що і деякі новітні російські публікації з історії Центрально-Східної Європи надалі не позбавлені часткової схильності до реабілітації політики сталінського СРСР з "совєтизації" і "комунізації" країн регіону в перші повоевні роки. Тому ще певний час перехідний період "антидемократичного транзиту" другої половини 1940-х років в історії Центрально-Східної Європи для окремих російських вчених буде періодом "народної демократії".

1. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т.1. Становление «реального социализма»(1945-1965 гг.). – М.:Наука, 2000. – 488 с.; Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т.2. От стабилизации к кризису (1966-

- 1989 гг.). – М.:Наука,2002. – 516 с.; Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века.В 3 т. Т.3. Трансформации 90-х годов. Ч.1. – М.:Наука, 2002. –461 с.
2. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т.1. Становление «реального социализма»(1945-1965 гг.). – С.
3. Дня.: Кальвокоресса П. Мировая история после 1945 года: в 2-х кн.- Кн.1. /пер. с англ.- М.:Международные отношения, 2000.- 592 с.; Кальвокоресса П. Мировая история после 1945 года: в 2-х кн.- Кн.2. /пер. с англ.- М.:Международные отношения, 2000.- 464 с.
4. Dějiny evropské civilizace II. – Pr.:Paseka, 2002. – S.239-265; 266-295.
5. Історія Центрально-Східної Європи / за ред.Л.Зашкільняка. – Львів:ЛНУ, 2001. – С.504-582; 583-647.
6. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 2002. – С.543-657.
7. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: (Кол.моногр.) / За ред.Ф.М.Рудича. – К.:МАУП,2002.-488 с.
8. Там само. – С.20.
9. Там само. – С.21.
10. Dějiny evropské civilizace II. – Pr.:Paseka, 2002. – S.239-265.
11. Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф., Покивайлова Т.А. Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949-1953): Очерки истории. – М.:РОСПЭН, 2002. – 686 с.; Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944-1948. – М.:Наука, 2002. – 222 с.
12. Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. Народная демократия: миф или реальность?: Общественно-политические процессы в Восточной Европе. 1944-1948 гг. – М.:Наука, 1993. – 342 с.
13. Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944-1948. –С.10.
14. Vovkánics I. A népi demokrácia jellege a Kelet-Európai országokban 1944-1948 // MTA Szabolcs-Satmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete 9. közgyűléssel egybekötött – tudományos üléseinek előadás-összefoglalói. – Nyiregyháza: MTA, 2000.-old.174.
15. Дня., наприклад: Вовканич І.І. Сучасна російська історіографія про еволюцію Чехословаччини від демократії до диктатури //

- Науковий вісник Ужгородського державного університету. – Серія Історія. – Вип.3. – 1999. – Ужгород:УжДУ, 1999. – С.90-98.
16. Вовканич І. Нові публікації документів щодо зовнішніх чинників "антидемократичного транзиту" в Чехословаччині й інших країнах Східної Європи (1945-1948 р.) // *Sagratia-Carpatica*.- Випуск 9. – Ужгород:УжНУ,2001. – С.168-178.
 17. Вовканич І. Чехословацький "переможний лютий" в сучасній чеській та російській історіографії // Український історичний збірник 1999. – К.:Інститут історії України НАН України, 1999. – С.255-288.
 18. Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф., Покивайлова Т.А. Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949-1953): Очерки истории. –С.16.
 19. Там само. – С.16-17.